

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСНИХ ДОКУМЕНТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1897 РОКУ

*У статті на основі першого загальноросійського перепису населення 1897 р. та проводить-
ся критичний аналіз чисельності представників різних народів.*

Ключові слова: етнос, етнічний склад, національна меншина, чисельність населення.

Питання етнічного складу населення є актуальним для будь-якої поліетнічної держави, оскільки для гармонійного розвитку її політичної сфери, духовного життя, економічних відносин необхідно враховувати звичаї, традиції, мову, релігійні уподобання представників окремих етносів.

Проблема етнічного складу населення міст Правобережної України знайшла часткове відображення у чисельних працях наукового, пізнавального та публіцистичного характеру, які побачили світ у ХІХ — на початку ХХ ст. Йдеться про напрацювання П. П. Чубинського¹, Е. Крижановського², В. П. Семенова³ та ін. Цікавими, на наш погляд, публікаціями радянської доби були праці І. О. Вологодцева⁴, Б. Тихонова⁵, В. І. Наулка⁶.

Вагомий внесок у наукову розробку теми здійснений дисертаційними дослідженнями А. О. Гуменюка⁷, Ж. М. Ковби⁸, та ін. Автори зосереджують увагу на процесі формування та чисельності певних національних груп у кордонах нашої Батьківщини.

Матеріали щодо загальної чисельності представників того чи іншого народу та їх кількості по окремих регіонах та містах подавалися у працях українських науковців. Польському етносу були присвячені роботи І. Т. Лісевича⁹. Протягом ХХ ст. побачила світ велика кількість робіт, присвячених єврейському етносу. Аналіз єврейського питання та чисельності представників цього народу в Україні подавали Я. С. Ханігсман, А. Я. Найман¹⁰ та ін. Унікальними, на думку автора, є роботи відомих дослідників у галузі етнології: С. І. Брука, В. М. Кабузана¹¹, В. І. Наулка. Вони здійснили вагомий внесок у розробку питань пов'язаних із аналізом чисельності та розміщення українців на теренах Російської імперії.

Метою статті є аналіз етнічного складу міст Київської губернії на основі опублікованих статистичних матеріалів.

На 1897 р. найбільше міських жителів, серед губерній, Правобережної України, спостерігалось у Київській. Їх чисельність визначалася у 459253 осіб¹². Хоча домінуючими етносами традиційно вважалися українці, росіяни та євреї, значної переваги не мала жодна з національних меншин. Дещо більше, ніж інших, тут було росіян — 152190 осіб. Вони склали 33,13 % міського населення. Чисельна перевага пояснювалася зосередженням у м. Києві державних та військових установ регіонального значення, великою кількістю промислових підприємств. Також, зберігалось і зростало його значення як центру православ'я. Щорічно київські святині відвідувало близько 150000 віруючих¹³. У Києві зосереджувалася лівова частка міських жителів російського походження. Кількість росіян становила 134278 чол. (54,2 %) ¹⁴. Це було єдине місто Правобережжя, де спостерігалася чисельна перевага представників цього етносу.

Кількість росіян у інших містах губернії була порівняно незначною. Так, у Черкасах їх мешкало всього 4911 чол., що становило 16,59 % від загального числа жителів цього населеного пункту. Ще менше росіян було у Бердичеві. Тут їх нараховувалося лише 4612 осіб. Наступну сходинку посідала Умань. У місті було зафіксовано 2704 представника цього етносу, тобто 8,71 % від загальної кількості жителів міста. У Звенигородці проживало 1513 росіян.

Інші міста Київської губернії значно поступалися за кількістю великоросів. Чисельність представників цього народу у кожному з населених пунктів не перевищувала 1000 чол.

У Сквирі мешкало 956 осіб. У Василькові на момент перепису 1897 р. перебувало 820 представників означеного етносу. У Радомишлі російська національна меншина міста налічувала 778 осіб. У Таращі, Липовці, Чигирині переписувачі зафіксували відповідно 575, 397 та 343 чол. Найменше росіян було зареєстровано у Каневі. Тут їх чисельність складала 303 особи, що становило 3,42 %.

Друге місце, за чисельністю, у містах Київської губернії посідали євреї. Кількість представників єврейського етносу визначалася у 142222 особи, що відповідно становило 30,96 % населення. Основним заняттям євреїв Правобережної України були торгівля, ремесло, фінансово-лихварські операції. У власності представників цього етносу, перебувала більшість ремісничих майстерень та дрібних промислових підприємств розташованих у містах регіону. На Правобережжі їм належало 649 закладів. Кравецькі майстерні належали Людмеру, Сольцеру, палітурні — Зігенфельду, шкіряні — Кобцю, ювелірні — Маршаку. Крім того, ще 6216 знаходилися у їх оренді. Серед таких промислових підприємств можна назвати тютюнові фабрики С. Когена, і М. Когена у Києві. Такий стан справ пояснювався створенням “смуги осідлості” й тим, що євреям тривалий час заборонялося жити у сільськогосподарській місцевості.

Найбільше їх зосереджувалося у Бердичеві — 41125 чол. Це єдине місто Південно-Західного краю, й взагалі України, де єврейське населення не просто домінувало, а складало абсолютну більшість. За матеріалами перепису 1897 р. та обчисленнями автора їх частка складала 77,08 %.

Деяко менше, ніж у Бердичеві, євреїв розміщувалося у адміністративному центрі губернії. У Києві їх мешкало 29937 чол., що складало 12,08 % від загальної кількості жителів міста.

Значно менше євреїв було зафіксовано матеріалами перепису 1897 р. в Умані. Тут їх кількість становила 17709 осіб, тобто 57,09 % від загального числа мешканців міста. В Умані працювали гільзова фабрика Лейзора Лейціна, цегляні заводи: Хаїма Каневського, Цука Самковського та ін. Наступне місце за чисельністю євреїв посідали Черкаси. У місті їх зосереджувалося 10916 осіб. Майже 50 % населення, представники цього етносу становили у Сквирі. Тут їх нараховувалося 8905 осіб. Наприкінці XIX ст. відомими у місті

були Хаїм Цисін, Кось Лібсон, Аврум Вайсман, які тримали у власності тютюнову фабрику та завод із виробництва шкіри.

За відсотковими показниками, євреї переважали не лише у Бердичеві, Умані та Сквирі, але ще й у Радомишлі та Липовці. Частка ж євреїв у Радомишлі становила — 68,47 %. У Липовці вони складала 47,55 %. А їх чисельність визначалася відповідно у 7468 й 4117 осіб. Більше ніж у Липовці, євреїв мешкало у Звенигородці, Василькові, Таращі. Але відсотковий показник наявності представників цього етносу, у названих містах, був дещо нижчий. Так у Звенигородці євреї складала 37,6 %, хоча їх чисельність становила — 6368 чол. У Василькові, представники цього народу мали 39,14 %. А їх кількість сягала 5140 чол. У Василькові активно працювали підприємства, що належали представникам єврейського народу, а саме: шкіряні заводи Пейсаха Матусова, Лейби Колонського, цегляний завод — Аврума Лейченко¹⁵.

Більше 40 % городян становили євреї у Таращі. Загальна кількість мешканців міста складала 11259. З них — 4906 осіб, були євреями. У Таращі були відкриті приватне єврейське училище та єврейська школа “Талмуд-Тора”. Незначну кількість представників означеного етносу мав у своїх територіальних межах Чигирин. Єврейська громада міста налічувала всього 2921 чол. Найменше євреїв проживало у Каневі. Їх чисельність тут визначалася у 2710 чол. Але навіть у Каневі євреї складала не менше 30 %. Таким чином, у етнічному складі міст Київської губернії, представники означеного народу становили майже третину населення. Але дані стосовно цього етносу, офіційно опубліковані державними структурами, є не зовсім точними. Спираючись на листування Київського губернатора з рахівниками “Юго-Західного краю”, можна зробити висновок, що євреї намагалися уникнути фіксації, оскільки не законно перебували на території Києва. Скільки їх уникнуло перепису, або на питання про рідну мову дали неправдиву відповідь як за офіційними документами, так і за негласною перепискою посадових осіб з’ясувати не можливо¹⁶.

Наступною чисельною етнічною групою були українці. Вони посідали третє місце, поступаючи росіянам та євреям. Їх кількість у містах Київської губернії визначалася у 129354 чол. Представники автохтонного населення складала 28,16 %. За матеріалами За-

гальноросійського перепису 1897 р. вони були переважаючою національною групою у Василькові, Звенигородці, Каневі, Таращі, Черкасах та Чигирині. Більше 40 % від загальної кількості міських жителів українського походження, зосереджувалося у Києві. Вони були другою за чисельністю етнічною групою міста. У межах Києва проживало 55064 представника автохтонного народу. За статистикою, частка українців тут складала 22,22 %. Ймовірно, що кількість представників означеного етносу у Києві була значно більшою. Історичні умови та політика царизму сприяли поступовій русифікації міського населення. Ще одноденний перепис людності м. Києва, який відбувся 2 березня 1874 р. визначив, що російською розмовляли близько 80 % городян. Але більша їх частина були вихідцями із Південно-Західного краю, Слобожанщини, Новоросії. Тому очевидно, що під час перепису населення 1897 р. частина українців визначила своєю рідною мовою — російську. А отже, ці люди були віднесені переписувачами до “великоросійського” етносу.

Друге місце, за кількістю українців, посідали Черкаси. Автохтонне населення тут складало 43,58 %. Чисельність представників цього народу у місті становила 12900 чол. В Умані проживало 9509 осіб, які належали до автохтонного етносу. Поступалася як Черкасам, так і Умані — Звенигородка. Кількість українців у межах міста визначалася у 8337 чол. Вони склали майже половину, від загальної кількості городян. Незначно відрізнялися між собою, за чисельністю українців Сквиря та Васильків. У першому місті, їх проживало 7681 особа, у другому — 7108 чол. У Сквирі українці склали 42,77 % населення, а у Василькові, відповідно — 54,12 %.

Наступне місце належало Чигирину. Кількість представників означеного етносу тут сягала 6578 чол. Чигирин мав найвищий показник української присутності, який становив 66,63 %. Інші міста Київської губернії налічували у своєму етнічному складі ще менше представників автохтонного населення. Так, у Каневі мешкало 5770 українців. У Таращі та Бердичеві їх кількість визначалася, відповідно, у 5601 та 4395 чол. У Липовці проживало — 3948 українців. І, зрештою, найменше представників цього народу було зафіксовано у Радомишлі. Місто зосереджувало на своїй території 2463 чол., які належали до означеного етносу. Навіть у Радомишлі українці

склали 22,58 % від загальної кількості городян.

Значну частину, серед мешканців міст становили поляки. За матеріалами перепису 1897 р. в межах губернії їх нараховувалося 21581 осіб. Поляки склали 4,69 % від загальної кількості міських жителів означеної адміністративно-територіальної одиниці. Переважна більшість з них, а саме — 16579 чол., мешкали у Києві. За сімнадцять років, що минули після проведеного опитування, кількість поляків постійно і стрімко збільшувалася. Протягом трьох років чисельність польського населення зросла більш ніж у три рази. На 1900 р. представники цього етносу склали 14 % населення міста. Їх чисельність визначалася у 35552 особи. У 1909 р. поляків нараховувалося — 44000, що складало 9,8 % всього населення міста. Напередодні першої світової війни представників означеного етносу було вже близько 60000 чол.

Відносно чисельною була польська національна меншина у Бердичеві. Кількість представників цього етносу у місті сягала 2741 чол. Як у Києві, так і у Бердичеві відсоток поляків був достатньо високий. У адміністративному центрі губернії він становив — 6,69 %. У Бердичеві — 5,13 %. Інші міста Київської губернії не мали у своєму етнічному складі великих польських общин. Чисельність представників означеного народу у кожному з них не перевищувала 1000 чол. Так, в Умані мешкало — 918 осіб, які належали до польського етносу. У Звенигородці їх чисельність сягала 349 чол. У Сквирі нараховувалося лише 298 представників цього народу.

Наступну позицію, за кількістю поляків посідав Липовець. Тут було зафіксовано 190 чол., які визнавали свою належність до названого етносу. Ще менше поляків проживало у Радомишлі та Таращі. Їх чисельність, у цих містах становила 136 та відповідно — 132 чол. Польські общини були наявні і у Черкасах, Каневі, Василькові та Чигирині. У Черкасах та Каневі вони склалися із 125 та 48 чол. У Василькові та Чигирині — налічували 42 та 23 чол.

Наприкінці XIX ст. у містах Київської губернії мешкало 4767 осіб німецької національності. Вони становили лише 1 % від загальної кількості міських жителів і посідали лише п'яте місце, поступаючись росіянам, українцям, євреям та полякам. Німецьке населення міст складалося переважно з промисловців,

купців, інтелігенції, технічного персоналу. Їх діяльність була пов'язана переважно з текстильними підприємствами. В основному, німці зосереджувалися у Києві. Тут їх чисельність визначалася у 4354 чол. Німецькі ремісники у Києві селились в основному на Подолі. Промисловці та купці обирали більш привілейовані райони: Печерську, Двірцеву, Старокиївську частини міста. Інші міста губернії значно поступалися Києву, за чисельністю представників означеного етносу. Кількість німців у переважній більшості з них не перевищувала 100 осіб. Виключенням можна вважати лише Бердичів, де мешкало 154 представника цього народу.

Майже вдвічі менше, ніж у Бердичеві, їх зосереджувалося в Умані. Кількість представників означеного етносу тут становила 81 чол. У Черкасах та Радомишлі німецькі общини налічували 50 та відповідно 46 чол. Звенигородка зосереджували у своїх кордонах 24 особи, які належали до цього народу. На 3 чол. менше, ніж у Звенигородці, тобто — 21, зафіксовано німців у Радомишлі. Розподіл представників цього етносу по інших містах Київської губернії був наступним: Васильків — 13, Канів — 11, Тараща — 10, Чигирин — 2. Найменша кількість їх перебувала у Липовці. Тут, переписувачі визначили чисельність німців у одну особу. Слід відмітити, що практично в усіх містах губернії, за винятком Києва, представники цього народу склали менше одного відсотка від загальної кількості городян.

Наступне місце у етнічному складі посідали — білоруси. Матеріали перепису, зафіксували наявність 3409 чол., що належали до цього народу. Це складало 0,74 % від загальної кількості населення міст. Більшість з них зосереджувалися у адміністративному центрі губернії. Білоруси склали 1,12 % від загальної кількості жителів Києва. Друге місце, за чисельністю представників означеного етносу, посідали Черкаси. У межах міста перебувало 522 чол., які належали до цього народу. Частка білорусів у етнічному складі Черкас була більшою, ніж у Києві, і становила — 1,76 %. Інші міста означеної адміністративно-територіальної одиниці мали незначний вміст білоруського населення. Так, у Бердичеві мешкало 49 осіб. У Звенигородці чисельність представників цього народу становила 16 чол. Ще менше білорусів було зафіксовано в Умані. У кордонах міста проживало лише 14 чол., що

належали до цього етносу. По декілька осіб, які представляли білоруський народ, мешкало у Таращі, Сквирі, Василькові, Радомишлі. Загальна кількість представників означеного етносу у названих містах складала 10 чол. У Таращі та Сквирі зосереджувалося по 3 білоруса. У Василькові та Радомишлі перебувало по 2 представника цього народу. Найменша кількість вихідців із Білої Русі була зафіксована у Каневі. Тут мешкав лише один білорус. Не відмічена присутність представників цього етносу у Липовці та Чигирині.

Ще однією національною групою, що не мала чисельного представництва у містах Київської губернії, були татари. Вони становили 0,3 % від загальної кількості городян. Їх чисельність визначалася у 1442 чол. Татари мешкали в усіх містах губернії, крім Василькова. Більшість з них, зосереджувалося у Києві. У губернському центрі їх мешкало 1133 чол. Наступну позицію посідала Звенигородка. У межах цього міста перебувало 108 представників означеного етносу. Ще менше, ніж у Звенигородці їх було у Сквирі. Татарська община міста нараховувала 66 чол. Незначно поступалися Сквирі — Черкаси. Тут татар було лише на 3 особи менше, тобто — 63 чол. Відносно невелике представництво вони мали у Бердичеві та Таращі. У межах першого налічувалося 39 татар. У Таращі, переписувачі вказали на присутність 21 чол., які належали до цього етносу. Інші міста Київської губернії мали у своєму складі лише по декілька представників означеного народу. Так, у Радомишлі мешкало 4 татарина. У Чигирині їх кількість становила 3 особи. У Каневі та Липовці перебувало по 2 представника цього етносу. Останнє місце, за кількістю татар, посідала Умань. Тут знаходилася лише одна людина яка визнала свою етнічну належність до цього народу.

Наступною, за чисельністю, національною групою були чехи. Вони, як і німці, білоруси та татари не мали значного представництва у містах. Чехи склали лише 0,23 % від загальної кількості городян. Їх кількість становила 1083 чол. Левова частка чеського населення зосереджувалася у Києві. Це місто стало домівкою для 945 представників цього народу. Тут вони становили 0,38 %. Розподіл по інших містах Київщини був наступним: Бердичів — 75 чол., Умань — 29 чол., Черкаси — 13 чол., Сквирі — 10 чол., Радомишль — 6 чол. Звенигородка — 3 чол. По одно-



му чехові перепис 1897 р. зафіксував у Каневі та Липовці. Взагалі відсутні вони були у Василькові, Таращі та Чигирині.

До не переважаючих етнічних груп віднесені також французи, латиші, румуни, болгары, греки. Кількість представників кожного з цих народів не перевищувала 600 чол. Крім зазначених вище національних груп у містах Київської губернії проживали литовці, італійці, вірмени, англійці, а також серби, цигани, шведи, іспанці, норвежці, голандці та ін. Осередком, де зосереджувалася переважна більшість з них був Київ¹⁷.

Таким, чином переписні документи засвідчили поліетнічний склад міст Київської губернії й визначили наявність на її території пред-

ставників різних етносів. Етнічний склад міст цієї адміністративно-територіальної одиниці не був таким строкатим, як наприклад у південних губерніях. Це пояснювалося історичними умовами заселення краю та певними діями уряду. Переважаючими етнічними групами в містах Київської губернії можна назвати українців, росіян, євреїв, поляків. Критичний аналіз переписних документів довів, що частка представників українського та єврейського етносів є значно заниженою, а російського — завищеною. Це пов'язано з русифікаторською політикою уряду російської імперії, й існуванням смуги осілости єврейського етносу, а також законодавством, яке обмежувало права єврейського народу.

Джерела та література

- 1 Чубинський П. П. Обор данных о населении города Киева по однодневной переписи произведенной 2 марта 1874 г. // Реферат, прочитанный в годичном собрании Юго-Западного Отдела 23 марта 1875 г., — К.: Тип. М. П. Фрица, 1875. — 32 с.
- 2 Крижановський Е. Чехи на Волини. — СПб.: Синодальная типография, 1887. — 160 с.
- 3 Семенов В. П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия. — СПб.: Тип. Императорской академии Наук, 1909. — Т. 7. — 517 с.
- 4 Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. — Харьков, 1930. — 215 с.
- 5 Тихонов Б. В. Переселения в России во второй половине XIX в. По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики. — М.: Наука, 1978. — 214 с.
- 6 Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк. — К.: Наукова думка, 1975. — 276 с.
- 7 Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. XIX ст. / Дис. канд. іст. наук АН Інститут історії НАН України, К.: 1992. — 240 с.: табл.
- 8 Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украине во вт. пол. XIX начале XX ст. / Дис. канд. іст. наук. Львів. 1974.
- 9 Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в др. пол. XIX на початку XX ст. — К.: Інститут історії України АН, 1993. — 87 с.
- 10 Хонигсман Я. С. Найман А. Я. Евреи Украины: Краткий исторический очерк / Под ред. Ф. Я. Горовского. К., 1992. — 156 с.
- 11 Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — СПб.: Издательство Русско-Балтийский информационный центр “Блиц”, 1996. — 347 с.; Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. — М.: Наука, 1990. — 256 с.
- 12 Назимко С. П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905–1907). — К.: Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, 1994. — С. 17.
- 13 Клименко А. И., Шевченко А. А. Динамика этнического состава населения Киева // Этнические группы в городах европейской части СССР / Формирование, расселение, динамика культуры / АН СССР. Московский филиал геогр. Общества СССР (МФГО) Е. М. Поспелов и др. — М., 1987. — С. 72–80.
- 14 Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. XIX ст. / Дис. канд. іст. наук АН Інститут історії НАН України, К., 1992. — С. 106.
- 15 Список населенных мест Киевской губернии. Издательство Киевского губернского Статистического Комитета. — К.: Тип. Ивановой, 1900. — С. 453.

- 16 Лист переписувача 7-ї переписної ділянки Вінницького повіту Подільської губернії в м. Брацлав Київському губернаторові. — ДАКО — Ф. 384. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 111.
- 17 Обчислення й аналіз етнічного складу населення Київської губернії проведено за
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого — СПб.: 1904. — Т. 16. — 288 с.

Oleg Ivanyuk

Kiev province's ethnic composition of cities population on base of census materials of Russian empire in 1897

The ethnic structure of cities population of Kiev's province according to the First 1897 All-Russian General Census is analyzing in the article. Comparative review of representatives of different nations is given.

Key words: *ethnos, ethnic composition, minorities, population.*

